

BALÁZS JÁNOS: A SZÖVEG

Gondolat, Budapest, 1985. 371 p.

A könyv bevezetesként a szöveg meghatározásával foglalkozik. „(...) a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete. Ebbe szerveződhetnek a mondatok mint legkisebb kommunikációs egységek, a mondatokba a szavak, a szavakba a morfémák, az utóbbiakba pedig a fonémák” (9) — foglalja össze Balázs a szöveg meghatározás szerteágazó kérdéskörét (a szövegtani irodalom számos definícióját nem említve). Lényegében mondatok bizonyos sorozatából áll szerinte a szöveg: „Az egymáshoz folyamatosan kapcsolódó mondatok az egyik dimenzióban, a szintaxis síkján úgy haladnak előre, mint szöveskör a láncfonalak. Ezzel szemben a szöveg jelentésbeli egységét megteremtő, több mondaton is átnyúló szemantikai kapcsolatok a vetülékfonalak erre merőleges irányú mozgásához hasonlóan létesülnek” (18); és: „(...) a mondatot láncszemhez, a szöveget pedig láncsorhoz hasonlíthatjuk” (19). — A mondat és a szöveg viszonyának, illetőleg magának a szöveg mibenlétének kérdéseire a szerző számos helyen rámutat, többször utal különféle problémákra. E kérdések föltevése és a nem egyikükre adott válaszok mutatják Balázs Jánosnak összegző és értékelő munkáját is. A szövegtani kutatások egy része a szöveget más minőségű nyelvi ténynek látja, mint a mondatot, s így szükségképpen más szabályok is alakítják a szöveget, más szabályok a mondatot. A szövegben mutatkozó tulajdonságok lényegében nem is vizsgálhatók a szokásos keretekben működő eljárási lehetőségekkel, ezért alakult ki a szöveggrammatika, a szövegsemantika é. i. t. Balázs János is utal erre, mondván: „(...) a mondatot mint szerkesztményt vizsgáljuk, elvben általában elég, ha csupán szintaktikai és szemantikai sikon vesszük szemügyre. Attól a beszédhelyzettől, amelyben az illető mondat elhangzott, ilyenkor eltekinthetünk, mivel mondatunk jól szerkesztettségének feltételeit maga a potenciálisan adott nyelvi rendszer biztosítja. (...) A mondatok strukturális elemzése során éppen ezt a beszédhelyzettől elvonatkoztatott szintaktikai szerkezetet igyekszünk meghatározni, feltüntetve az egyes alkotóelemeket és ezek egymáshoz való viszonyát” (16). — Mint láttuk: Balázs a mondatot láncszemhez, a szöveget lánchoz hasonlította. Ebben a láncban azonban nem feltétlenül olyan mondat szerkesztmények vannak, amelyekben el lehet tekinteni a beszédhelyzettől. Talán éppen ellenkezőleg áll a dolog: kizárólag a beszédhelyzet határozza meg a mondatnak mint szerkesztménynek milyenségét. Helyesebben: voltaképpen a „mondat” bizonyos mértékig mesterségesen kialakított nyelvi tény. Az élő, a valóságos és a szöveg elemeit alkotó nyelvi egység a megnyilatkozás. A megnyilatkozásból épül föl a szöveg mint kommunikációs esemény. Amióta a kommunikációs esemény írásbeli vagy eljárásbeli módon is végbevihető, amióta a beszédről is beszélünk (meta-nyelv), azóta alakult ki az eszményi rendszermondat, ám a nyelvi produktívási szabályok nem okvetlenül ezeket hozzák létre, hanem szövegmondatokat, illetőleg megnyilatkozásokat. Ez utóbbiak jól elkülöníthetők a rendszermondatoktól. Egy tény-

leges beszédhelyzetben például a megnyilatkozás egyértelművé válik, a mondat külféle okokból azonban többértelmű (is) lehet. A legjellemzőbb talán a megnyilatkozás elsődlegesen szóbeli volta, amely révén tulajdonképpen szöveget alkot, csupán másodlagosan írásbeli a megnyilatkozás (és alkot természetesen így is szöveget, amelynek azonban egységei a rendszermondat felé húznak). E kérdéskört részletesebben I. Károly Sándor: *Mondat és megnyilatkozás. Népr. és Nyelvtud.* XXIV—XXV. 1980—1981. 49—63. (E cikkkel Balázs bibliográfiájában is találkozhatni: 336.) — Mindezt megemlítenünk azért volt szükséges, mert a szerző a szövegalkotás tényezőivel foglalkozva (20—35) K. Bühler, majd R. Jakobson nyelvi kommunikációs modelljével vizsgálódik a szöveg kérdéseiben. Az utóbbi modell kapcsán a metanyelvi, illetőleg a poétikai funkciók is bemutatást nyernek. Ezek a közlésbeli funkciók mind az élőszóbeli, mind az írott szövegekben alkalmanként rendkívül fontosak, hiszen a poétikai funkció („A KÖZLEMÉNYre mint olyanra való beállás, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért, a nyelv POÉTIKAI funkciója” — Roman Jakobson: *Hang — Jel — Vers.* Budapest, 1969. 221) lényegében a szövegnek a „szövegség”-jegyekkel való létrehozásakor működik. (Ezért könnyebb a költői szövegek ilyenén vizsgálata, azokban a szövegekben esetenként nagyobb lehet az említett koncentráció, amely a legkülönbözőbb nyelvi elemek használati módján észlelhető.) Maguk a közlésbeli funkciók jól összeegyeztethetők a megnyilatkozás jellemzőivel, s így a ’legkisebb beszédégség’ és a szövegfogalom összefüggése függetleníthető volna a mondat és a szöveg (immár hagyományos) problematikájától.

A szövegalkotás és a szövegértés a nyelvi közlés dinamizmusában című (36—56), majd *A szövegszerkesztés és a beszédaktusok* (56—87) fejezetben a szerző alaposan áttekinti az idetartozó kérdéseket. Mint Balázs könyvének egyik ismertetője írja — Büky Béla: *MNy.* LXXXIV. 1988., 89 — „(...) oldalakon keresztül számos — sokszor ókori szerzőktől származó példával világítja meg és oszlatja el a korábbi fogalmi zavart.” Ennek ellenére úgy gondoljuk: a beszédettek dolga nem elsősorban a szövegszerkesztés tárgyköréhez kapcsolandó, jobban húz a szövegpragmatikához. John Langshaw Austin nevezetes előadásai — *How to Do Things with Words*, magyarul: *Tetten ért szavak.* Budapest, 1990. — voltaképp azt vizsgálták annak idején új szempontok alapján, hogy miként használjuk föl a nyelvet valamilyen valóságos vagy éppenséggel elképzelt helyzetben. Némely megnyilatkozás tett értékű (*A kiállítást megnyitom*), ami jól igazolja e jelenségnek a pragmatikai voltát.

Külön részt szentel a szerző a szöveg és a cím viszonyának (87—108). Amiképpen az egész munkában, ebben a részében is átfogó kép rajzolódik ki a régebbi és az újabb idetartozó vizsgálatoknak a számbavételével és értékelésével, illetőleg néhány lehetőség felvillantásával. Egyébként ez a módszere az egész monográfiának is (l. 344).

Mindezek után a szöveg szintaktikai szintje (109—138), a szöveg szemantikai szintje (138—165) és a szöveg pragmatikai szintje (165—194) kap bemutatást. Ezek után *A szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolódás* című rész következik (195—220). Némi hiányérzetet kelt, hogy a tartalomelemzésről a szöveg témájának, illetőleg a válogatásnak, a kihagyásnak és a kivonatolásnak a taglalása mellett még érintőlegesen sincsen szó. Ami pedig az aktuális tagolás bemutatását illeti, erről szívesebben olvassánk a könyvben a szöveg szemantikai viszonyait elemző részben, hiszen — mint Elekfi László kutatásaira hivatkozva Balázs maga írja — bizonyos mondatfajták, -formák az aktuális tagolás tekintetében „(...) bár külsőleg csupán formai sajátságoknak látszanak, valójában inkább a szöveg tartalmi elemeihez számíthatók” (220). — Balázs János könyve — rámutatott erre már Szabó Zoltán: *Nyr.* CIX. 1985. 373 — nem elsősorban a fiatal, változó, gazdagodó új diszciplína, a szövegtan, inkább a szöveg bemutatása, innen van, hogy könyve fölépítése, szerkezete némely helyen vitatható (vö. Szabó i. h.).

A könyv második része: *A szövegszerkezeti modellek mint szuperstruktúrák. Aversszövegek struktúrája* című fejezettel kezdődik (221—244). „Minden nyelvi közlés s így minden szöveg is valamely típusba sorolható” — mondja Balázs. „Feltétlenül tudnunk kell, mi az, amit hallunk: üdvözlés, kérés, felszólítás, tanács, fenyegetés-e, vagy határozat, ítélet stb.” — teszi hozzá (222). Mindenféle szövegnek megvan a maga struktúrája, ezt nevezi Balázs János szuperstruktúrának, amely globális jellegű. „Ezért olyan sémáknak vagy modelleknek tekinthetők, amelyekhez szerkezeti-
leg az illető szöveg idomul. (...) Valamely írásművet tehát nem annak alapján nevezünk levélnek, regénynek vagy drámának, amiről szólnak, hanem megszerkesztettségük módja és formája alapján” (223). A szuperstruktúrák elméleti jelentőségéről Szabó Zoltán az említett helyen már kifejtette véleményét, vázolta a Balázs nézeteiből fakadó lehetséges következményeket. Ezek egyikének mondja, hogy a szöveg nemcsak parole-jelenség, hanem a nyelvi rendszer része, annak egy rétege, tehát langue-jelenség is. A másik következmény Szabó fölfogásában az, hogy a szuperstruktúra a szövegtipológia alapja, kiindulópontja (i. h. 374). — Mindehhez talán hozzáfűzhetjük, hogy amiként „Műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is” (Mészöly Gedeon, *ÓMSz.* 254), úgy bizonyos jelhasználatok és szókapcsolatok is rendelkeznek ún. műfaji jelentéssel (l. Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970: 91—93). Ha a szuperstruktúrákat — ahogy Balázs teszi — bizonyos, már az antik világban leírt műveletekre vezetjük vissza (l. szillogisztikus rendszerek Arisztotelésznél), ha az érvelés és a szónoki beszéd szerkezete is szuperstruktúra (245—273), ha az oklevél és a levél szerkezete is az (273—323), végül: ha az elbeszélő szöveg szerkezete ugyancsak ennek tartható (323—340), akkor valóban bizonyos stílustipológia bontakozik ki Balázs János nézeteiből, amely tipológia a szövegre nézve bizonyos műfaji kötöttséget jelez a langue-ban (jóllehet a megvalósulásban a jelenség parole).

Csaknem szükségtelen a könyv egyik erényét említenünk, azt tudniillik, hogy a szerző lépten-nyomon az antik retorika és poétika, továbbá a középkori ars dictandik és ars praedicandik biztos talaján állva jut el a szöveg (és a szövegtan) számos problémájához, ugyanis ezt az erényt már méltatta Szabó Zoltán ismertetése. A könyv eme tulajdonsága mégis szóba hozandó, hiszen ezáltal válik Balázs János munkája alapvető művé, olyanná, amely a benne foglaltakon túli, újabb szövegtani vizsgálatokhoz is segítséget nyújt. A gyors halál ennek megélésétől azonban elragadta a budapesti professzort, akinek életéről és munkásságáról immár a tudománytörténet ad számot (l. B. Büky: *János Balázs 1914—1989. Ural-Altäische Jahrbücher Ural-Altaiic Yearbook* 62. 1990. 117—9).

Büky László

Irodalom

- Szabó Zoltán, *Nyr.* 109. (1985.) 3. 372—375.
Békési Imre, *Világ és Nyelv* 1986/2. 13.
Büky Béla, *MNy.* LXXXIV. (1988.) 1. 88—90.